

Kitâbiyat Book Reviews

Aristotle and the Arabic Tradition

Ahmed Alwishah and Josh Hayes (ed.)

Cambridge: Cambridge University Press, 2015, 266 sayfa.

ISBN 9781107101739

Bir felsefi sistemin diğereine *borçlu* olması ne anlam ifade etmektedir? Tercümeler yoluyla bir kültürden diğereine metinlerin aktarılması yahut coğrafi yakınlıkların etkileşime izin vermesi, *özgünlük* problemini ne ölçüde akla getirmelidir? Antik Yunan felsefesinin metinlerinin peyderpey Arapça'ya aktarılması ve bu eserler etrafında bir İslâm felsefesinin teşekkül etmiş olması, İslâm felsefesinin Grek kaynağına ne ölçüde bağ(ım)lı olduğu, ne ölçüde özgün bir yapı ürettiği yıllardır süregelen bir tartışmadır. Özellikle Aristo'nun eserlerinin İslâm filozoflarınca yaygın olarak kullanılmış olması ve şerhler vesilesiyle yeniden yorumlanması, bu tartışmaların Aristo özelinde de cereyan etmesine zemin hazırlamıştır. Alwishah ve Hayes'in editörlüğünde hazırlanan *Aristotle and the Arabic Tradition* isimli eser de, bu sorulara cevap olmaya aday bir çalışma olarak kabul edilebilir.

Editöryal bir kitap olan çalışma, on iki ayrı bölümden oluşmakta ve her bir bölüm Aristo'nun farklı bir eser ya da nazariyesinin İslâm filozoflarınca nasıl karşılandığını, nasıl yeniden yorumlandığını ele almaktadır. Bu anlamda eser hem Yunan felsefesinin farklı nazariyelerinin İslâm filozoflarınca nasıl bir işleme tâbi tutulduğunun takibini yapmakta hem de farklı felsefi metinlerin tercüme edilme ve şerhlerinin bir dökümünün yapılması sebebiyle yer yer ansiklopedik bir niteliğe de bürünmektedir.

Yunan felsefî metinleri Arapça'ya kazandırıldığı dönemde İslâm coğrafyasında kelâmî tartışmaların mevcut olması yazarların dikkatinin bu yöne çevrilmesine sebebiyet vermiştir. Hemen hemen her bölümde, tartışılan felsefî nazariye, filozofların o konuda Mu'tezile'den ne ölçüde ayrıldığı, hali hazırda İslâm toplumunda var olan düşünme şeklinde ne ölçüde ve ne yönde dönüşüme sebep olduğu noktasına yoğunlaşmıştır. İslâm felsefesinin hem Mu'tezile'den hem de Yunan felsefesinden farkı ve özgünlüğü meselesi, eserde kimi zaman açık bir soru olarak karşımıza çıkarken, kimi bölümlerde ise hiç ifade edilmeyen fakat arka planda metni şekillendiren bir izlek olarak yer almıştır.

Metnin genel dili açısından belirtilmesi gereken bir diğer husus, eser boyunca kullanılan *Arap filozoflar* ifadesidir. Eserdeki bütün bölümler farklı felsefî nazariyelerin Arapça felsefî metinlere nasıl intikal ettiğini incelemektedir. Metinlerin dilinin Arapça olması ise, eser boyunca İslâm filozoflarından *Arap filozoflar* olarak bahsedilmesine sebebiyet vermiştir ki bu mesele İslâm felsefesi ya da Batı'da daha çok görülen şekliyle Arap felsefesi ya da Arapça felsefe başlıklı kitapların kronik tartışmalarının bir uzantısı olarak görülmeye müsaittir.

Eserin ilk bölümü, İslâm felsefesi çalışmalarının tanınan isimlerinden ve aynı zamanda Pisa Üniversitesi'nin bünyesinde devam eden "Greek into Arabic" projesinin başta gelen üyesi Christina D'Ancona tarafından kaleme alınmıştır ve "Araplar'ın Nezdindeki Aristo" üzerinedir. Aristo adı altında Arapça'ya Aristo'nun adıyla ona ait olmayan eserlerin tercüme edilmesi ve ilk tercüme hareketlerini yönlendiren temel saikler bölümde takibi yapılan temel konulardır. Yazar, Yeni Eflâtuncu bir doktrin olarak sebeplilik nazariyesini ve yoktan yaratma fikrinin felsefî içeriğini bir arada ele almakta, ilk İslâm filozoflarının, İslâm'ın yoktan yaratma fikri ile Yeni Eflâtuncular'ın sudür nazariyesini nasıl yeniden yorumladıklarını incelemektedir. Bu konuda vurgu yaptığı kavramlar ise *tarihsel süreklilik* ve *adaptasyon* kavramlarıdır (s. 11-29).

Paul Thom tarafından kaleme alınan ikinci bölüm, "İbn Sînâ'ya Göre Kategorilerin Bölümlemesi" başlığını taşır. Kategorilerin Kindî'den (ö. 873) itibaren Fârâbî (ö. 951) ve İbn Sînâ'nın da (ö. 1037) dahil olduğu geniş bir yelpazede yorumlandığı ve yeniden ifade edildiği vurgulanmıştır. Yazar, İbn Sînâ'nın Aristo'nun kategorilerine getirdiği yorumu sadece bir yorum denemesi olarak değil, çok daha önemli bir felsefî adım olarak okumaktadır ve iki soru sormaktadır: İlk soru, "Bağımsız bir düşünür olarak İbn Sînâ, niçin kategoriler üzerine bir şerh yazmıştır ve buna niçin *eş-Şifâ*'nın mantık bölümünde yer vermiştir?" sorusudur. Diğer soru ise şu mealde bir açıklama ile

başlar: *eş-Şifâ*'da İbn Sînâ, kategorilerin iki kavramsallaştırmasını sunmaktadır. Genel olarak kabul görmüş ayırım ve kendisinin bu ayırımı yeniden ele alarak oluşturduğu ayırım. İbn Sînâ bu iki ayırımı da yetersiz bulmaktadır. Peki, İbn Sînâ niçin her iki materyali de yetersiz bulduğu halde bunlara yer vermektedir? İlk soruya cevap verirken İbn Sînâ'nın Arap Aristoculuğu geleneğindeki pozisyonunun biricikliğini hatırlamamız gerektiğini ifade eder. İbn Sînâ bağımsız bir düşünür olarak kategoriler konusundaki kanaatini belirtmiş fakat *eş-Şifâ*'nın kategorileri de kapsaması gerektiğini düşündüğü için *eş-Şifâ*'da yer vermiştir. İkinci soruya cevap verirken de, filozofun *eş-Şifâ*'daki amacının zaten kendi görüşlerini yazmak olmadığını belirtmiştir (s. 30-49).

Riccarda Strobino tarafından yazılan üçüncü bölüm, "İbn Sînâ'nın Bilimsel Araştırma Taksonomisi" üzerinedir. Yazarın hareket ettiği temel metinler İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*'sının mantık bölümünün beşinci kısmı olan "el-Burhân" ile Aristo'nun *İkinci Analitikler* adlı eserleridir. Yazar bu eserlerden hareketle İbn Sînâ'nın, Aristo'nun ispat (*hüccet*) ve tanım (*hadd*) kavramlarını mantık çalışmalarında nasıl kullandığını incelemektedir. Strobino Arap-İslâm felsefe geleneğinin Aristo'nun ispat teorisini nasıl karşıladığıyla ilgili genel problemi tartışmayacağını ifade ederek çalışmasını sınırlandırmaktadır (s. 50-75).

Aristo'nun *Retorik* ve *Poetika*'sının İslâm dünyasındaki yankılarına değinildiği dördüncü bölüm Uwe Vagelpohl'a aittir. Yazar, VIII ve IX. yüzyıllarda yüzlerce felsefi, bilimsel ve tıbbî metnin Grekçeden Arapçaya çevrildiğini, bu çevirilerin bazılarının Süryânîce aracılığı ile gerçekleştiğini belirttikten sonra *Retorik* ve *Poetika*'nın da farklı evrelerde Arap diline tercüme edildiğini ifade etmektedir. *Retorik*'in ve *Poetika*'nın farklı dönemlerdeki tercümelelerinde, bu iki eserin *Organon*'un bir parçası olarak görülüyor oluşu, üzerinde durulan hususlardandır (s. 76-91).

Beşinci bölüm, Frédérique Woerter'in, Fârâbî'nin Aristo'nun *Retorik*'ine yazdığı ve Arapçası kayıp olan şerh (*Didascalía*) üzerine yazdığı makaledir. Yazar, öncelikle *Didascalía*'nın otantikliği üzerinde durarak bu konudaki delilleri üç sınıfa ayırmıştır. Çalışmada Fârâbî'nin yaptığı bu şerh faaliyetinin, *Retorik*'in yeni tarihsel, politik, felsefi ve dinî konteks içinde nasıl değerlendirildiğini gösterdiği dile getirilmektedir. Yazara göre, genel anlamda *Retorik*, doğu geleneği içerisinde ayrıcalıkla bir pozisyon kazanmıştır. *Poetika* ile birlikte, Aristo'nun *Organon*'unun içinde genişletilmiş bir versiyon olarak formüle edilmiştir. Bu yapılırken de, V. yüzyılın başlarında yeni Eflâtuncu filozofların Eflâtun diyaloglarının pedagojisi kullanılmıştır. Bu başlık altında *Didascalía*'nın Doğu geleneğinde etkisi iki düzeyde okunmuştur. Bu gelenek,

Ebû Bişr Mettâ b. Yûnus (ö. 940) ve Yuhannâ İbn Haylân tarafından tevârüs edilmiştir. Yazar *Didascalía*'nın yapısı üzerine bir incelemenin, Fârâbî'nin öncelikle önsözünün yapısını İskenderiye okulundan ödünç aldığını göstereceğini ifade etmektedir. Fârâbî bu eserde kendini açıkça, İskenderiyeli yorumcular gibi, *Retorik* ve *Poetika*'yı Aristo'nun mantık eserlerinin son ikisi olarak görür. Yazar üç önemli noktayı akılda tutmak gerektiğini söylemektedir: Fârâbî, Doğu İskenderiye geleneği içinde yer almaktadır. *Retorik*'i de *Poetika*'yı da insanlar ve onların kural koyucu ile ilişkileri çerçevesinde ele alır. Ayrıca bu İslâmî konteksin bir tınısıdır. Bu tını, yazara göre "Arap filozofunun" kendi okumasını, zamanının, muhitinin şartlarına adapte etmeye yönlendirmiştir (s. 92-104).

Altıncı bölüm Aristo'nun fizikle ilgili çalışmalarının Arapça gelenekteki yeri ile ilgilidir ve Paul Lettinck tarafından kaleme alınmıştır. Bu bölümde yazar Aristo'nun *Fizik* ve *Meteoroloji* eserlerinin Arapça'ya çevrilmesi, müslüman ilim adamları tarafından yorumlanması ve Aristo'nun ele aldığı doğal fenomenlerin anlaşılma şekli üzerinde durmaktadır. Yazar, İslâm filozoflarının belirli konularda Aristo'nun görüşlerini kabul etmeyip yeni fikirler ve argümanlar sunduğunu dile getirmektedir. Fakat bunu dile getirirken, önemli bir hususu da gündeme getirir. Bu, ilgili eserlerin Arapça'ya tercüme edilmişinde kullanılan nüshalar ve bu nüshalara bağlı olarak şekillenen şerhlerle ilgili bir husustur. Bu bölümde *Fizik*'in Fârâbî, İbn Bâcce (ö. 1138) ve İbn Rüşd (ö. 1198) tarafından yazılan şerhlerine atıf yapılmaktadır. İbn Sînâ ise fizikle ilgili bahisleri tartıştığı *eş-Şifâ* ve *en-Necât* çerçevesinde ele alınmaktadır. Yazarın burada değindiği husus, İslâm filozoflarının kimi zaman felsefî metinlerin doğrudan tercümeleriyle değil, yorumlarla yeniden şekillendirilmiş halleriyle karşılaştıkları hususudur. Meselâ *Meteoroloji*'nin (*Kitâbü'l-Âsârü'l-ulviyye*) Yuhannâ b. Bitrîk (ö. 200/815 [?]) tarafından yazılan Arapça versiyonu bulunmaktadır ve Aristo'nun Grekçe *Meteoroloji* metninden pek çok açıdan farklıdır. Bölümlerin düzeni, bölümlerin Aristo'nun kitabı ile uyuşmaması, orijinal metindeki bazı paragrafların Arapça metinde yer almaması gibi durumlar söz konusudur. Ayrıca metne yorumlar eklendiği de gözlenmektedir ve Aristo'nun orijinal metninde yer almayan görüşler sunulmuştur. Bununla birlikte bütün müslüman ilim adamları, Aristo'nun *Meteoroloji* kitabını Yuhannâ b. Bitrîk'in tercümesi üzerinden tanımıştır. Bu durumda da aslında farklı bir nüshanın etkisi altında kalmış olmaktadırlar. Bu ise karışıklığa yol açmaktadır. Meselâ İbn Rüşd, Aristo'nun metnini okuduğunu düşünerek aslında Yuhannâ b. Bitrîk'in metnini okumuştur. Bu okuma sonucunda ise iki farklı görüşle karşılaşmış, bu iki farklı görüşün birini diğerine tercih etmek yerine onları harmonize etmeye çalışmıştır. Böylece

İbn Rüşd iki farklı görüşün olduğu yerlerde bunlar aynı anda doğru olabilecek şeylerdir, aynı şeyin farklı yönleridir deme yoluna gitmiştir (s. 105-120).

Yedinci bölüm Andreas Lammer tarafından, Aristo'dan John Philoponus'a ( . 575) ve İbn Sînâ'ya doğanın nasıl tanımlandığı üzerine yazılmıştır. İbn S n nın bu konuda genel kabul görmüş ve fikir birliğine varılmış bir geleneği devraldığı, doğanın ne olduğu ve onun mahiyetinin nasıl tanımlanması gerektiği ile ilgilendiği belirtilmiştir. Makalede, Aristo'nun *phusis* kavramının İbn Sînâ'ya gelene kadar hangi anlamlarla karşılandığına yer verilmiştir. Bu bağlamda, Aristo'nun doğanın aktivitesiyle ilgili olarak yaptığı tanıma ve Philoponus'un doğanın mahiyetiyle ilgili tanımına yer verilir. İbn S n nın ise felsefe tarihi içerisinde doğanın ne olduğu ve onun mahiyetinin ne şekilde tanımlanması gerektiği konusunda oldukça sıra dışı bir fikir olduğu ifade edilir. İbn S n nın bu konudaki görüşünün bir yönüyle Aristo'nun ve Philoponus'un görüşlerinin bir birleşimi olduğu, bir yönüyle de, Philoponus'un doktrininin yeniden formülasyonu olarak okunması gerektiğini zikreder (s. 121-142).

Sekizinci bölüm, İbn S n da kendini bilme ve kendinin farkında olma üzerinedir. Bu bölüm kitabın iki editöründen biri olan Ahmed Alwishah tarafından yazılmıştır. Kendini bilme ve kendinin farkında olma İbn Sînâ psikolojisi için temel kavramlardır. Makalede İbn Sînâ, felsefe tarihinde kendini bilmenin iki düzeyini birbirinden ayıran ilk kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazar, İbn S n nın bu ayırımla, Aristo'nun kendini bilme teorisinden nasıl ayrıldığını incelemektedir. Ayrıca tanrısal-kendini düşünmenin objesini karakterize ederken, İbn S n nın Aristo'dan nasıl ayrıldığı incelenmektedir. Yazar, Aristo'nun kendini bilme teorisi ile ilgili  c anahtar ilke belirlemektedir. İlki, akıl bir objeyi düşündüğünde akıl kendini düşünmektedir. İkincisi, eğer aklın objesi maddesiz ise, akıl ve objesi bir ve aynı şeydir.  c nc s  ise, aklın her zaman kendini düşünmediği ilkesidir. İbn Sînâ bu  c prensibi kabul etmiştir. Aristo'yu takip ederek İbn Sînâ da, aklın bir objeyi bilmesinin aslında kendini bilmesi olduğunu kabul etmiştir. İkinci maddeyi ise *el-İş r t ve't-tenbih t*'ta,  c nc y  de *el-M b has t*'ta onaylamıştır. İbn Sînâ bu  c noktayı desteklerken, Aristo'nun kendini düşünme fikrinin, sadece kendini bilmeyi sunduğunu, diğer y n olan kendinin farkında olmayı eksik bıraktığını düşünüyor. Yazar, İbn S n nın kendinin farkında olma nazariyesini Aristo'nun mirasından yola çıkararak fakat onu revize etmek suretiyle nasıl oluşturduğuna değinmektedir (s. 143-163).

Dokuzuncu bölüm Yehuda Halper tarafından yazılmıştır ve İbn Rüşd' n insanın dış dünyayı deneyimlemesini nasıl gördüğü üzerine kaleme alınmıştır. Yazar, amacını şu c mlerle ifade etmektedir: "Aristo'nun psikolojisi gibi

İbn Rüşd'ün psikolojisi de, insanoğlunun insanın ruhundan bağımsız olan ya da ruhunun dışında olan dünyayı nasıl deneyimlediğini açıklamaya çalışır. Bu ruh perspektifinden dünya, iki parçaya ayrılabilir: Duyulabilir ve akdedilebilir. Her ne kadar insan idrakini aşan birtakım şeyler olsa da, kavranılan her şey ya duyular yoluyla kavranılmıştır ya da akıl yoluyla. Bu makale de İbn Rüşd'ün Aristo psikolojisindeki dünyayı tecrübe etme fikrini nasıl yorumladığı üzerinedir” (s. 164).

Calvin Normore'nin kaleminden çıkan onuncu bölüm, İslâm'ın etki alanındaki farklı metafizikleri analiz etmeye yönelmiştir. Bölümde, İslâm coğrafyasında varlığını sürdüren üç tartışma konusu üzerinde durulmaktadır. Bunlar, ahlâkî sorumluluk, yaratmanın nasıl anlaşılacağı, tanrının varlığı ve doğası konularıdır. Bu üç konu, kelâmî tartışmalara da konu olmuş, felsefeyle birlikte farklı veçheler kazanmıştır. Tanrının evrenle ilişkisi, evrene, insana müdahalesi konusu insan iradesi ve sebeplilikle ilgili tartışmalara zemin hazırlamıştır. Her ne kadar İbrâhimî dinler ve Eflâtuncu gelenekler tanrı diye adlandırdıkları bir varlık üzerinde ittifak etseler de, bunun ne olduğu ve kozmostaki rolü konusunda fikir birliği içerisinde değillerdi. İlk felsefi problemler bu ortamda gramatik ve mantıksal formda gelişmiştir. Kindî kendi yaklaşımında teknik terminolojisini ve bakış açısını bu gelenekten devralmaktadır, fakat aynı zamanda tercüme edilmiş Grekçe eserlere borçlu olduğunu da açıkça ifade etmektedir. İbn Sînâ ve Fârâbî de aynı geleneğin takipçileridir. Filozoflar hem kendi coğrafyalarındaki bu tartışmaları tevarüs etmişler hem de Aristo'nun Eflâtun'un ve Plotinus'un tanrı anlayışlarını İslâm'ın tek tanrı fikriyle mezcetmeye çalışmışlardır. Makale aynı zamanda felsefenin İbn Rüşd'le birlikte öldüğü iddialarını da gündemine almakta ve cevap vermektedir: “İslâm coğrafyasında metafizik, İbn Rüşd'ün vefat tarihi olan 1198'de en sofistike zamanını yaşamaktaydı ve onun ölümüyle de bitmedi. İbn Sînâ ve Gazzâlî her ikisi birden geniş bir etki alanına sahip oldular ve bu ikisi etrafında da geniş bir şerh geleneği oluştu. Hem kelâm hem de felsefe bu geleneğin içerisinde yaşama imkânı buldu” (s. 177-199).

“*Nikomakhos'a Etik*'in Arapça'da alımlanması” üzerine olan on birinci bölüm kitabın diğer editörü Josh Hayes tarafından yazılmıştır. Bölüm *Nikomakhos'a Etik*'in Arapça'ya yapılan tercümelerinin ve yazılan şerhlerin üzerine yazılmış ansiklopedik bilgileri ihtiva etmektedir. Hayes'in makalesi eserdeki diğer makalelerin aksine sadece *Nikomakhos'a Etik*'e hangi şerhlerin yazıldığı ve bu şerhlerin hangi nüshalarının bugün mevcut olduğu ile ilgili literatür bilgisi sağlamaktadır. Bu bilgiler oldukça kıymetli olmakla birlikte, İslâm filozoflarının *Nikomakhos'a Etik*'i nasıl yorumladıkları ile

ilgili bir tartışmaya yer verilmemektedir.¹ Makalede daha ziyade nüshalar arasındaki farklılıkların ve benzerliklerin merkeze alındığı gözlenmektedir (s. 200-213).

On ikinci bölüm Claudia Baracchi tarafından yazılmıştır. Makale, Fârâbî'nin *Tahsilü's-saâde*'sinden bir alıntıyla başlar. Yazar alıntıyı, insanın mükemmeliğe ulaşmasının ne şekilde olacağı konusuyla ilişkili olarak kullanmaktadır. Makalenin genel çerçevesi de Aristo'nun *Nikomakhos'a Etik*'inde ve Fârâbî'nin eserlerinde insanın mükemmelliğe ulaşma yollarının karşılaştırılması üzerinedir. Her iki filozof da, toplum içinde yaşama, entelektüel erdemlere uygun hareket etme gibi noktalardan mukayese edilerek metne dahil edilmektedir (s. 214-233).

Kısaca değerlendirmeye gayret ettiğimiz kitap, Aristo'nun ortaya koyduğu nazariyelerin, öncelikle İslâm toplumuna ne şekilde ulaştığı ve Arapça'da nasıl karşılandığı konusunda bilgiler sunmaktadır. İkinci olarak da, sonraki nesillerdeki İslâm filozoflarının bu nazariyeler etrafında oluşturdukları şerh geleneğinin nerede durduğunu anlamamıza katkı sağlaması açısından literatür açısından önemli bir yerde durmaktadır. Kitabın genel olarak felsefe tarihi, İslâm felsefesi ve düşüncesi tarihi araştırmaları için oldukça faydalı bir kaynak olduğunu hatırlatmakta fayda var. Bununla birlikte biz özellikle kitabın Türkiye'deki İslâm felsefesi çalışmalarında büyük bir boşluk görülen Arapça'ya yapılan çeviriler dönemine odaklanmasına vurgu yapmak istiyoruz.

Şeyma Kömürcüoğlu, Dr.

ORCID 0000-0002-6575-7835

DOI 10.26570/isad.410184

1 Yazar muhtemelen *Nikomakhos'a Etik*'in İshak b. Huneyn (ö. 298/910) tarafından yapılan Arapça çevirisini Alexander Fidora ile birlikte neşreden Anna Akasoy'un (*The Arabic Version of the Nicomachean Ethics*, Leiden - Boston: Brill, 2005) daha önce bu ihtiyacı karşılayan makalesinde konuyu tartıştığı için böyle bir tercihte bulunmuştur (ilgili makale için bk. Anna Akasoy, "The Arabic and Islamic Reception of the Nicomachean Ethics," *The Reception of Aristotle's Ethics*, ed. John Miller, Cambridge: Cambridge University Press, 2012, s. 85-106).